

Melchior Jakubowski: Krajobraz religijny i etniczny Suwalszczyzny, Bukowiny i Łatgalii na przełomie XVIII i XIX wieku. Lokalne społeczności a struktury państwowe i wyznaniowe, Universitas, Kraków 2022, ss. 352 + 83 il.

Zagadnienia etniczne wciąż zaprzatają uwagę badaczy wielu dyscyplin i specjalizacji. Wynika to przede wszystkim z dwóch przyczyn. Po pierwsze, zagadnienia te same w sobie budzą zainteresowanie różnorodnością zjawisk i ich genezą. Po drugie, różnice religijne i etniczne były zawsze

związane z podziałami na „swoich” i „obcych” oraz przyczynami różnych napięć i konfliktów.

Książka Melchiora Jakubowskiego, choć dotyczy czasów historycznych, również nawiązuje do tej problematyki. Dzieło jest częściowo zmienioną pracą doktorską, powstałą dzięki materiałom i doświadczeniom zdobytym w trakcie realizacji projektu „Diamentowy Grant”, finansowanego przez Ministerstwo Nauki i Szkolnictwa Wyższego. W opracowaniu omówione zostały trzy zróżnicowane pod względem etnicznym i religijnym regiony Europy Środkowo-Wschodniej w okresie burzliwych zmian politycznych, prawnoustrojowych i społeczno-gospodarczych końca XVIII i początku XIX w. Wybór obszaru badań był według Autora subiektywny, ale chyba nieprzypadkowy. Wszystkie

one (Bukowina, Łatgalia, Suwalszczyzna) charakteryzowały się pogranicznym położeniem, silnym zróżnicowaniem etnicznym i religijnym, podlegały w badanym okresie silnym przekształceniom związanym ze zmianą przynależności państwowej oraz rozwojem nowych tendencji w gospodarce i relacjach społecznych. Wszystkie trzy przylegały również, choć z różnych stron, do granicy Rzeczypospolitej sprzed 1772 r. Można by więc w tym wyborze dostrzec również silne oddziaływanie polskiej perspektywy, bo regiony te są w większym czy mniejszym stopniu związane z historią Polski, a na ich obszarze istniały i wciąż istnieją skupiska ludności polskiej. Autor nie wymienia tych okoliczności jako czynnika wpływającego na wybór obszarów badawczych, ale domysł takiej motywacji nasuwa się sam. Były to regiony niewątpliwie bardziej dostępne dla Autora (przestrzenie, kulturowo, emocjonalnie), niż takie zróżnicowane pod względem etnicznym obszary jak np. Dobrużda, Budziak, Krym, Banat, Wojwodina, Bośnia, Siedmiogród czy Burgenland.

Wybór ram czasowych też nie jest przypadkowy. W badanym okresie wspomniane regiony ulegały wzmoczonej przebudowie związanej ze zmianą ich państwowej przynależności. To czas wprowadzania nowych rozwiązań prawoustrojowych, charakterystycznych dla scentralizowanej biurokracji państw zaborczych, oraz okres przemian technicznych i społeczno-gospodarczych związanych z oświeceniowym postępowaniem w nauce i rewolucją przemysłową. Autor ma pewne wahania co do słuszności wyznaczonych przez siebie cezur. Zaproponowane przez niego ramy czasowe (1772–1820) wpisują się jednak

bardzo dobrze (z pewnym czasowym marginesem) w wyznaczony nie tak dawno przez piszącego te słowa rewolucyjny cykl pokoleniowy (teoretycznie 1782–1818)¹, który zastał w Europie Środkowo-Wschodniej feudalne wspólnoty polityczne, a których wzorce ustrojowe sięgały czasów średniowiecza (Święte Cesarstwo Rzymskie, Rzeczpospolita Obojga Narodów), a został w nowym porządku politycznym ustalony na Kongresie Wiedeńskim.

Głównym zagadnieniem wzbudzającym zainteresowanie Autora książki jest to, jak w tych nowych warunkach, w okresie intensywnej przebudowy, wyglądały wzajemne relacje pomiędzy grupami etnicznymi i religijnymi oraz jak reagowały one na zmieniające się okoliczności swego funkcjonowania związane m.in. z pojawieniem się nowych struktur państwowych. Wybierając taki a nie inny przedmiot swego badania, Jakubowski stawia pytania badawcze, z których wymienić można te najważniejsze: W jakich okolicznościach przedstawiciele różnych grup osiedlali się obok siebie? Czy nowi osadnicy zakładali osobne wsie, czy też zamieszkiwali w już istniejących? W jakich odległościach od siebie mieszkali przedstawiciele różnych grup? Jakie były między nimi relacje sąsiedzkie, towarzyskie, religijne, gospodarcze? Jaki był ich stosunek do modernizacji?

By odpowiedzieć na te pytania Autor nie tylko przedstawia ogólną panoramę stosunków etnicznych, politycznych, społecznych i gospodarczych w wybranych regionach, lecz przeprowadza także głębszą analizę na niewielkich, lecz charakterystycznych dla tych regionów obszarach badawczych. Są to spójne przestrzenie, wielokulturowe tereny osadnicze skupione wokół małych ośrodków o charakterze miejskim: Wyszek (Łatgalia), Jeleniewa (Suwalszczyzna) i Seretu (Bukowina).

¹ M. Kowalski, *Cykle pokoleniowe w czasie i przestrzeni*, „Przełęcz Geograficzna”, 88, 2016, 4, s. 489–510.

W rozdziale wstępnym książki, prócz przedstawionych powyżej założeń, został omówiony również stan badań nad trzema regionami, istniejące źródła oraz zagadnienia metodologiczne. Wskazano liczną literaturę polską i zagraniczną zajmującą się podobną problematyką oraz omówiono źródła z uwagi na ich właściwości (rękopiśmienne, drukowane, ikonograficzne, kartograficzne oraz te istniejące w terenie, tak przyrodnicze, jak i antropogeniczne). Podkreślono geograficzno-historyczny charakter podjętych badań i usytuowano je w tradycji badań nad historią krajobrazu. Omawiane w tym rozdziale zagadnienia wskazują na znaczącą wiedzę Autora w zakresie podjętej tematyki.

W kolejnym rozdziale pt. *Prezentacja rejonów badań*, przedstawiona została charakterystyka badanych regionów oraz ich fragmentów wybranych do szczegółowej analizy. Poznajemy zarys ich dziejów, cechy przyrodnicze i zachodzące na przestrzeni badanego okresu zmiany topograficzne. Sposób omówienia tych zagadnień wskazuje na bardzo dobre intelektualne przygotowanie Autora oraz wykonanie przez niego wszechstronnej i adekwatnej do postawionych celów pracy badawczej. Z jednej strony zaprezentowana zostaje ogólna charakterystyka regionów, zarówno przed badanym okresem, w jego trakcie, jak i w okresie późniejszym. Z drugiej strony zapoznajemy się dość szczegółowo z miejscami wybranymi do bardziej dokładnej analizy. Zaprezentowane zostają ich uwarunkowania naturalne i topografia oraz koleje losów (osadnictwo, przynależność terytorialna, właściciele) od początku wzmianek na ich temat w źródłach.

Następny rozdział, *Problemy, analogie, porównania*, stanowi z punktu widzenia postawionych przez Autora celów sedno podjętych w książce rozważań. Zostają w nim przedstawione zagadnienia narzucające się w trakcie analizy zebranego materiału. Problematyka ta prześlędzona jest z perspektywy kilku trafnie dobranych

perspektyw: wprowadzanych języków urzędowych, dynamiki osadnictwa i zróżnicowania kulturowego ludności, krajobrazu religijnego, relacji między państwem a wspólnotami religijnymi, świadczenia usług religijnych osobom innych wyznań, relacji międzyludzkich przekraczających granice kulturowe oraz zjawiska modernizacji. Z jednej strony poznajemy reakcje na nową sytuację grup większościowych, tak religijnych (katolików, prawosławnych), jak i etniczno-językowych (Polaków, Litwinów, Łotyszy, Rusinów, Rumunów) i politykę poszczególnych państw wobec nich. Z drugiej strony, podobne ujęcie dotyczy żyjących na tych obszarach mniejszości, przede wszystkim żydów, staroobrzędowców, którzy we wszystkich z tych regionów byli znaczącymi, upośledzonymi i wyróżniającymi się swoimi kulturami mniejszościami, ale także protestantów, unitów, rzymskich katolików, prawosławnych, Polaków, Niemców, Ormian itd., których status i znaczenie zależało od regionu, w którym mieszkali. Poznajemy wzajemne stosunki między tymi grupami, miejsca kontaktów i płaszczyzny porozumiewania się, związane czasami także z przekraczaniem granic międzykulturowych (np. małżeństwa mieszane, usługi religijne dla przedstawicieli innych religii) oraz ich relacje z systemami polityczno-administracyjnymi i procesami modernizacji zachodzącymi na tych obszarach. Uwidoczniony zostaje obraz złożony i często mało oczywisty, obalający wiele stereotypów i błędnych domysłów, choć jednocześnie wiele wcześniej funkcjonujących przekonań zostaje potwierdzonych, ewentualnie uściślonych i uszczegółowionych.

Zwartą część tekstową pracy kończy *Podsumowanie* noszące podtytuł *Krajobraz wielowyznaniowej koegzystencji*. Jego główne przesłanie dotyczące relacji państwo–społeczeństwo podkreśla przede wszystkim ekonomiczny i praktyczny charakter obserwowanych na badanym obszarze zjawisk: wprowadzanych rozwiązań

prawno-administracyjnych czy procesów osadniczych. Polityka etniczna i wyznaniowa w tym kontekście praktycznie nie istniała. W podobny sposób można spojrzeć na relacje międzygrupowe, które wbrew różnym domysłom rozwijały się na co dzień w sposób w miarę harmonijny, przedstawiciele różnych grup zamieszkiwali te same osady, wchodzili ze sobą w związki rodzinne, korzystali często ze wzajemnych usług religijnych. Dominował pragmatyzm życia codziennego wolny od nacjonalistycznych ideologii kolejnych epok. Najwięcej problemów z akceptacją przez innych swojej odrębności miała tradycyjnie społeczność żydowska.

Pracę uzupełniają cztery załączniki tabelaryczne, bibliografia, indeksy – osobowy i geograficzny oraz 83 ryciny z ich spisem umieszczone na końcu książki. Na te ostatnie składa się siedem map opracowanych przez Autora, reprodukcje materiałów archiwalnych (plany, mapy, ryciny i fotografie) oraz autorskie fotografie z badań terenowych. Te dodatkowe elementy także mają swoje znaczenie, pozwalając łatwiej odnaleźć się w całości przedstawionego materiału (indeksy) i lepiej zrozumieć cechy charakterystyczne omawianych krajobrazów historycznych (ilustracje, tabele).

Trudno znaleźć w omawianej książce błędy czy kontrowersyjne poglądy. Jej Autor z pewnością wykazał się wszechstronną wiedzą i dobrym przygotowaniem warsztatowym, prezentując również bardzo dużą skrupulatność w ustalaniu faktów i ich ilości. Więcej uwagi można by prawdopodobnie skierować do warstwy interpretacyjnej, gdyż ona w znacznie szerszym zakresie zależy od indywidualnych poglądów. Jednak i tu ciężko znaleźć kontrowersyjne (przynajmniej z punktu widzenia piszącego te słowa) poglądy czy sformułowania. Jedyna narzucająca się uwaga dotycząca opinii, której duch przewija się przez całe opracowanie, że „Rzeczpospolita i Mołdawię zastąpiły nowoczesne monarchie oświeconego absolutyzmu”. Na podstawie

dzisiejszego stanu wiedzy trudno trzy „dwory północne” uznać za państwa nowoczesne. Na tle państw Europy Zachodniej widać było ich ewidentne zapóźnienie, związane z tkwieniem w stosunkach społeczno-gospodarczych charakterystycznych dla Europy na wschód od Łaby (*Ostelbien*). W szczególności dotyczyło to Rosji, której „nowoczesność” polegała przede wszystkim na umiejętnym dysponowaniu brutalną siłą. Z czterech wymienionych określeń bez zastrzeżeń można przystać jedynie na dwa: „monarchie absolutne”, choć może w przypadku Rosji bardziej pasowałoby określenie „monarchia despotyczna”. Ich wyższość nad reformującą się Rzeczpospolitą – teza, którą można by odczytać z kart książki – przejawiała się raczej w sprawności działania niż w szeroko pojętej nowoczesności, choć oczywiście różnie to wyglądało w zależności od dziedziny życia. Uwaga ta

(być może dla wielu też kontrowersyjna), dla interpretacji ogólnych przekształceń na obszarze badań dość istotna, nie podważa jednak wspomnianych wcześniej zalet książki w jej wnikliwej analizie krajobrazu i jego przekształceń. Z tego też powodu można ją polecić zarówno osobom zainteresowanym losami omawianych regionów i zamieszkujących je grup etnicznych i religijnych, jak również tym, którzy chcieliby na przykładzie procesów lokalnych prześledzić i zrozumieć charakter zjawisk i procesów charakterystycznych dla omawianych czasów, stanowiących z jednej strony pewną całość samą w sobie, z drugiej zaś ważny etap przechodzenia społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej z epoki agrarnej do industrialnej. ■

Mariusz Kowalski
(Warszawa)